SZEMLE

IN MEMORIAM TOIVO VILHO LEHTISALO

1887—1962

Ha a szamojéd nyelvek kutatásának történetét nevekbe kellene sűríteni, akkor a legnagyobbak — Castrén, Kai Donner és Prokofjev — neve mellé negyedikül Lehtisaloé kívánkozna. Noha a szamojéd nyelvek vizsgálatában sok más tudós is közreműködött, az ő négyük munkássága nélkül, vagy akár bármelyikük tevékenysége híján ma jóval kevesebbet tudnánk, alapvető dolgokat nem tudnánk a szamojéd nyelvekről.

Castrén, Donner és Prokofjev a nyelvtudomány történetének alakjai már régóta, most pedig Lehtisalo személye is emlékké halványodva csatlakozik hozzájuk. Tisztes kort — 75 évet — ért meg, s ezzel végre megtörte annak a már csaknem végzetszerű balsorsnak az érvényét, mely a szamojéd nyelvek kutatóira egy évszázadon keresztül nehezedett fiatalon ragadva el őket az élők sorából. A finn Castrén és Kai Donner, a szovjet Prokofjev, Verbov és Pirerka, a magyar Pápai Károly, Halász Ignác és Györke József pályáját idézzük föl: valamenynyiét derékban roppantotta ketté a korai halál — már-már a fáraó-sírokat kutató régészek katasztrófáihoz hasonló rendszerességgel.

Lehtisalo számára az élet eléggé adakozó volt az évek számában, persze az ő 75 éve korántsem egyenlíthette ki a kartársainak megélni nem engedett sok évtized tudományos terhét-tartozását. De ez az aránylag hosszú élet lehetővé tette neki azt, ami keveseknek sikerült, hogy ti. sajtó alá rendezhette gyűjtéseit, és meg is érhette azok megjelenését.

A legmaradandóbb érdemeket gyűjtőtevékenységével szerezte. Egyik utolsó tagja volt a „nagy gyűjtőnemzedéknek", amely a századforduló előtt és századunk első két évtizedében nagy elhivatottsággal, önfeláldozó munkával gyűjtötte össze rokon népeink hagyomány-világának nyelvi emlékeit, s ezzel évtizedekre megfelelő bázist teremtett a nyelvhasonlító tevékenységhez. Lehtisalo életének is nagy eseménye az a két kutatóút, mely a szamojédok közé vezette. 1911—1912. és 1914. évi terepkutatásain bejárta a nyenyecek európai és szibériai lakóhelyeit. Az ekkor gyűjtött gazdag nyelvi és néprajzi anyag megújította, felfrissítette a tudományos kutatást. Ez az egészséges folyamat persze fokozatosan ment végbe, hiszen több évtizedbe telt, míg Lehtisalo gyűjtőútjainak valamennyi eredménye nyomtatásban megjelent.

Ezek közül a jelen és a jövő számára kétségtelenül nyenyec nagyszótára és szövegkiadásai a legbecsesebbek. A *Juraksamojedisches Wörterbuch* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13, 1956) ma egyik legfontosabb kézikönyve a szamojéd nyelvésznek, de ezek közé tartozik a *Juraksamojedische Volksdichtung*

(MSFOu 90, 1947) testes kötete, valamint újabb nyenyec szövegeket és 1957-ben Leningrádban gyűjtött szelkup szó-, szöveg- és nyelvtani feljegyzéseit is tartalmazó *Samojedische Sprachmaterialien* (MSFOu 122, 1960) c. munkája. Anyagpublikáló programjában azonban nem csupán saját szövegeinek, szótárának kiadása szerepelt, hanem Castrén szamojéd feljegyzéseinek újraközlése is. Erre azért volt szükség, mert Anton Schiefner, Castrén hagyatékának sajtó alá rendezője, a finn kutató eredeti feljegyzésein sok önkényes változtatást tett. A tudományos hitel lebegett tehát Lehtisalo szeme előtt, amikor az eredeti kéziratok alapján sajtó alá rendezte és kiadta Castrén nyenyec és szelkup szövegeit (*Samojedische Volksdichtung*. Gesammelt von M. A. Castrén. Herausgegeben von T. Lehtisalo: MSFOu 83, 1940), később pedig Castrén szelkup és erdei nyenyec nyelvtani feljegyzéseit, szójegyzékeit és példamondatait (az MSFOu már említett 122. kötetében).

Gyűjtőmunkájának értékelésekor a szakértőnek azonnal feltűnik, hogy Lehtisalo szótárának és szövegkiadásainak hangjelölése eltér korai munkáinak, főleg disszertációjának hangjelölésétől. Ennek oka abban keresendő, hogy 1928 nyarán egy nyenyec diák, M. I. Jaadnje közreműködésével a helsinki egyetem fonetikai laboratóriumában tanulmányozta a nyenyec hangok képzésmódját, s így szerzett tapasztalatait későbbi munkáiban érvényesítette. Ez gyakorlatilag azzal járt, hogy fonetikai jelölésmódja pontosabbá, de egyben bonyolultabbá vált. Lehtisalo arra törekedett, hogy a nyenyec hangsajátosságokat minél árnyaltabban jelölje. Írásmódja ennek következtében távol áll a fonematikus írástól, a fonémák és variánsaik a hangok sokaságában összekeveredne, és csak a nyelvvel való alaposabb ismerkedés után kezdenek elkülönülni a nyenyec hangrendszer vizsgálója előtt. A naturalista hangjelölési módszert Lehtisalo örökül kapta elődeitől, de tudatosan és igen jó fonetikai érzék birtokában használta. Az élete végén tért hódító fonematikus írással elvileg nem értett egyet, az ilyen jelölésmódot hamisításnak tartotta. E kérdésben ugyan az idő eljárt felette, aprólékos pontossággal feljegyzett adatai nélkül a nyenyec nyelvjárások fonológiai rendszeréről mégis alighanem sokkal kevesebbet tudnánk.

Szövegkiadásainak jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy Lehtisalo első szövegkötetének megjelenéséig Castrén 1855-ben megjelent rövid szövegmutatványaira voltunk utalva (ezeknek hiteles szövege is csak 1940 óta, Lehtisalo jóvoltából áll rendelkezésünkre).[1]

Lehtisalo szövegei nyelvjárási szempontból sajnos nem eléggé változatosak. Főleg az erdei nyelvjárásokból kívánnánk több szöveganyagot, Lehtisalo azonban ezen a nyelvjárásterületen túlnyomórészt szótári gyűjtéssel foglalkozott. Műfaji szempontból viszont annál érdekesebbek e szövegek: mitikus mondák, kozmogonikus elbeszélések, hősénekek, epikus panaszdalok, életképek, lírai dalok, sámánénekek, imák, mesék, találós kérdések és a mindennapi életből ellesett beszélgetések, ill. a szamojédok életéről szóló, hétköznapi szövegek egyaránt megtalálhatók benne. Mindössze azt sajnálhatjuk, hogy a népköltészeti alkotások dallamai följegyzetlenül maradtak, holott a dallamnak a szamojéd népköltészetben igen nagy a fontossága.

A végtelen hómezőkön a nyáj nyomában vándorló rénpásztorok meg a tajgalakó vadászok és halászok érzelem- és hiedelem-világát tükrözik ezek az

[1] E helyütt nem számolunk a Szovjetunióban a 30-as évek óta kiadott nyenyec kiadványokkal, mert ezek hosszú időn át hozzáférhetetlenek voltak a kutatás számára, sőt részben ma is azok.

alkotások, melyekből egy eddig jobbára ismeretlen világ tárul fel a népköltészet és a nyelv kutatója előtt. Ez a különös szubarktikus élet elevenedik meg a nyenyec szókincsben is, melynek gazdagságát Lehtisalo szótárából ismerjük csak meg igazán. A szógyűjtésének nyelvjárási megoszlottsága jóval egyenletesebb, mint szövegeié: megbízható, részletes és bőséges — ha nem is teljes — tájékoztatást ad a nyenyec nyelvjárások szókészletéről. A szavak használatát megvilágító példamondatok, a töveket, ragos és képzett alakokat feltüntető adatok is nagy értékei e szótárnak, mely szerkesztési következetlenségei és kissé nehézkes kezelése ellenére a szamojéd nyelvtudománynak talán legjelentősebb és leggazdagabb forrása.

Szótára, három szövegpublikációja már önmagában teljes életművet alkot, Lehtisalo tudományos portréjának felvázolásához még sem elegendő. A gyűjtő egyénisége ui. szerencsésen párosult benne az anyagot feldolgozó kutatóéval.

A hangtörténet iránti vonzalma szinte egész életén át végigkíséri. Doktori értekezésében (*Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen:* MSFOu 56, 1927) nagy feladatra vállalkozott. Nemcsak a nyenyec, hanem valamennyi szamojéd nyelv első szótagi magánhangzóinak rekonstruálását tűzte ki maga elé. Az újgrammatikus hagyományok, közelebbről a Setälä-iskola bélyegét magán viselő munka nem annyira maradandó hangtörténeti megállapításaival tűnt ki, hanem inkább azzal, hogy saját gyűjtéseiből új nyelvi anyagot ömlesztett a tudomány vérkeringésébe. Nagy értéke e műnek az is, hogy hangmegfelelési példasorozatai jól használható útmutatást adtak az etimológia és a hangtörténet művelőinek. Ugyanez mondható el 1933-ban megjelent *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus* (FUF 21) című munkájáról is. Azóta a finnugor magánhangzók történetének irodalma nagy mértékben gyarapodott, ismereteink előrehaladtak, de a vokalizmus kutatása a finnugor nyelvekben még manapság is bonyolult problémák elé állítja a kutatót. Éppen ezért nagy elismeréssel kell említenünk Lehtisalo kutatói bátorságát és kezdeményező készségét, hogy jóformán előzmények nélkül nyúlt e fontos kérdésekhez. Hangtörténeti munkái arra az elvi állásfoglalásra épültek, hogy az uráli alapnyelvben, ill. az ősszamojédban a magánhangzók fokváltakozásával kell számolni. Setälät követi tehát ebben a vonatkozásban is. A magánhangzóváltakozások meg általában a fokváltakozás kialakulásának magyarázatában azonban elhagyta mesterét, és önálló utakra lépett. *Über die Entstehung des Stufenwechsels* (ŐEST 30, 1938) c. tanulmányában a fokváltakozást a szótagok intenzitásának egyensúlyi változásaival, ill. a második zárt szótag miatt az első szótagban fellépő mechanikus hanggyengüléssel magyarázza.

Az uráli *š szamojéd fejleményeiről keletkezett vitában (FUF 20, 1929) ugyan nem az ő javára billent a mérleg nyelve, mégis sok kisebb-nagyobb hangtörténeti megfigyelés fűződik nevéhez. Ezek nagy része — az uráli **lk* szamojéd megfeleléséről szóló cikk kivételével (Vir 1959) — a Virittäjában, a FUF-ban, a Mémoires-ban, az NyK-ban s egyebütt közölt szamojéd, ill. uráli etimológiában elszórva látott napvilágot. Szómagyarázatai általában szűkszavúak, csak a lényegre térnek ki, de frappánsak, ötletekben bővelkedők s az általa kutatott nyelvekkel való meghitt kapcsolatát bizonyítják. Ezek a rövid etimológiai cikkek gyakran fontos művelődéstörténeti vagy nyelvlélektani mozzanatokra is fényt vetnek (ilyenek pl. a szamojéd—iráni, szamojéd—tunguz

kapcsolatokat fejtegető meg a visszaható névmások, kultúrszavak, számnevek eredetét kutató cikkei).

Lehtisalo etimológiai munkásságát nem meríti ki az a kb. 100 szómagyarázat, mely nyomtatásban őrzi nevét. Köztudomású volt róla, hogy az uráli nyelvcsalád kereteit áttörve hosszú időn át kitartóan tanulmányozta Ázsia, Afrika, Amerika, Óceánia legkülönbözőbb nyelveit és népeit. Megpróbálkozott a világ nyelvei közötti titokzatos, ősi kapcsolatok összebonyolódott szálainak bogozgatásával. Másokkal ellentétben azonban tudományos felelősségérzete és a saját munkáival szemben is alkalmazott szigorú kritikája elejét vette annak, hogy publikálja kísérletei eredményét. Talán inkább saját örömére merült el e kutatásokban, s a nagy összefüggések iránti szeretete táplálhatta világméretű szóhasonlító szenvedélye tüzét.

Szamojéd anyagközlései mellett témájánál fogva legismertebb nyelvészeti munkája az *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe* c. kötete (MSFOu 72, 1936), mely a finnugor nyelvészeknek egyik legtöbbet forgatott, ma is nélkülözhetetlen kézikönyve. A finnugor nyelvek szétszórtan tárgyalt képzőinek egybeállítása maga nevezetes teljesítmény. Ezt a fáradságos munkát azonban még megtetézte azzal, hogy a finnugor képzők szamojéd megfeleléseit is részletesen tárgyalja saját gyűjtését kiaknázó bőséges példatárral. Ezzel művének még nagyobb értéket adott.

Nyelvészeti programjához tartozott még a szamojéd nyelvek összehasonlító szóragozástanának megírása. Ezt a tervét már nem tudta megvalósítani, noha a munka befejezésétől nem állhatott messze. Szép terv volt ez, mely valóban betetőzte volna nyelvtörténeti munkásságát, úgy érezzük azonban, hogy munkássága e mű nélkül is teljes, befejezett. Mindent, ami ezután került volna ki tolla alól, bőkezű ráadásként tekinthettünk volna.[2]

A szamojédok közötti útján nem pusztán a szó, az elhangzott beszéd érdekelte, hanem elsősorban az ember. Antropológus volt a szó tágabb értelmében. Minden érdekelte őt, ami az emberrel kapcsolatos: nyelv, folklór, hitvilág, szokások, az élet minden mozzanata és tárgya. Nem is meglepő, hogy munkássága a néprajz, a vallástörténet, a folklór művelésére is kiterjedt. Sőt irodalmi munkásságának első szakaszában még ilyen jellegű munkái vannak túlsúlyban. 1918-ban *Zur Jagd bei den Juraksamojeden* (JSFOu 30) c. tanulmányával jelentkezik a Szibériából néhány éve hazatért fiatal kutató, s ezt jónéhány mitológiai, folklorisztikai közlemény követi. Ír a nyenyecek dalairól (KSVK 2, 1922), szent helyeikről és szellemeikről (uo. 3, 1923), halottaik kultuszáról (uo. 4, 1924), a sámán varázsló eszközeiről (uo. 9, 1929), a nyenyec epika néhány darabját pedig finn fordításban is bemutatja (uo. 7, 1927).

Míg e kisebb tanulmányaiban elsősorban a szamojédok közti tapasztalatairól számol be, addig a *Beobachtungen über die Jodler* (JSFOu 48, 1937) és *Der Tod und Wiedergeburt des künftigen Schamanen* (uo.) című értekezéseiben az összehasonlító etnológia széles látókörű művelőjeként mutatkozik be.

Etnológiai munkálkodásának két legnevezetesebb eredménye az *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden* (MSFOu 52, 1924) és a *Beiträge zur Kenntnis der Renntierzucht bei den Juraksamojeden* (Instituttet før sammen-

[2] Ám életében elvégzett munkái között is akad olyan, melyet ráadásnak érezhetünk. Ilyenek a szülőföldjének, Pyötyä-nek nyelvjárására vonatkozó közleményei, főleg 31 000 cédulát tartalmazó szógyűjtése.

lignende kulturforskning, Serie B : Skrifter 16, Oslo 1932). Mindkettő sokat idézett mű. Az első a nyenyecek hitvilágának mindmáig legmodernebb összefoglalása, a másik pedig a réntenyésztésről ad példaszerű leírást: a rén biológiájáról, a vadrén vadászatáról, a rén feldolgozásáról, befogásáról, a szántípusokról, a réntartás szezonmunkáiról, és mindezen munkáknak, ismereteknek jól rendszerezett, a teljesség benyomását keltő terminológiáját is felsorolja.

Megszoktuk, hogy finn nyelvtudós kartársaink egy része nemcsak kutatója, hanem gyakran művésze is anyanyelvének. Ebből a sorból Lehtisalo sem marad ki. Nemcsak azért, mert érettségije után egy ideig újságírói pályán dolgozott, hanem főleg azért, mert élete végén megjelent visszaemlékezései (*Tundralta ja taigasta*, 1959) mint jó tollú írót mutatják be, aki szubjektív élményeit az évtizedek távolából felidézve sajátos, kissé fanyar humorral adja elő. Ez az élvezetes olvasmány, mely a szamojédok közötti élményeit tartalmazza, németül is megjelent szótára előszavaként.

Lehtisalo bibliográfiája öt kisformátumú lapra kifér, és 53 tételt tartalmaz (l. FUF 34 : 166–70). Vétenénk mégis az igazság ellen, ha azt állítanánk, hogy Lehtisalo munkássága nem volt nagy. Csakhogy ő a tudósoknak nem a cikkíró fajtájához tartozott, hanem általában nagy művek alkotására törekedett. 53 munkája közül 10 önálló könyv, némelyik 600 lap terjedelmű, s a többi is — etimológiái kivételével — jobbára hosszabb tanulmány. Feltűnő, hogy a recenzió műfaját nem szerette. Életében egyetlen bírálatot írt (FUF 3 , Anz) — mégpedig az ezzel járó hálátlan szerepet vállalva elég határozott hangon — s ezt is bizonyára a számára legkedvesebb nyelv, a nyenyec érdekében.

Lehtisalot sokan magányos, sőt különös embernek ismerték. Hátrahagyott életrajzi feljegyzéseiben ő szintén magányra hajlamos, passzívan szemlélődő, flegmatikus egyéniségnek rajzolta meg magát. Mégis úgy érzem, hogy mindez az élet során rakódott rá alaptermészetére, amelyet nem lehetne oly egyértelműen és egyszerűen magányra termettnek jellemezni. Nem ilyen ember benyomását keltik a szibériai útjáról írt visszaemlékezései, melyekben szinte életvidám, a nélkülözéseket is kellő humorral felfogó ifjúként jelenik meg előttünk. E sorok írója külföldi útjain több ízben találkozott vele. Lehtisalo ezeken a találkozásokon a leningrádi Astoria szállóban éppúgy, mint a helsinki Kämp „kruzsok"-összejövetelein, könyed, vidám társalkodónak, derűs, néha pikáns történetekkel adomázgató, kedélyes és fiatalos, kedves öreg barátnak mutatkozott. Mindazonáltal gyakran valami meghatározhatatlan rezignáltság érződött szavai, mozdulatai mögött, s szokásos történetein és a szakmai beszélgetéseken túl személyes vagy családi dolgokban nem volt éppen közlékeny.

A magányérzés, passzivitás oka bizonyára elsősorban életkörülményeiben kereshető. A szamojédok közül hazatérve nem kapcsolódhatott be azonnal a tudományos életbe. Vidéken telepedett le, s noha 1920-tól kezdve a Finnugor Társaság ösztöndíjasa, 1932-től pedig a helsinki egyetem magántanára, gyakorlatilag mégis a tudományos élet központjától elzártan él. 1948-ban a fővárosba költözik, de izoláltsága itt sem szűnik meg végleg. A falusi élet csendjéhez, a dolgozószoba nyugalmához hozzászokva már mint öregedő ember nem tudott és nem akart változtatni életén. Úgy élt a fővárosban is, mintha vidéken lenne. Ritkán lehetett őt látni. Rendszerint a Finnugor Társaság felolvasó ülésein tűnt fel hosszú, szikár, kissé hajlott alakja, kezét jellegzetes mozdulattal zsebében tartva. Babérokra bizonyára sohasem vágyott, de azért valószínűleg nem esett neki jól, hogy pályáján a tudósnak kijáró elismerés jeleit nélkülöznie

kellett. Önálló katedrához soha nem jutott, s a professzori címet hivatalosan csak 67 éves korában kapta meg — honoris causa.

Nyelvünket ismerte, a magyarokat szerette, kedves emlékek fűzték Budapesthez. Ezekről ugyanolyan szívesen mesélt, mint szibériai kalandjairól vagy kedves hegedűiről. Nemcsak a zenét szerette, hanem a sportot is: fiatal korában sikeres rövidtávfutó volt. Talán ezért is jól látta, hogy a tudós célba jutása nem olyan könnyű, mint a sportolóé. S azzal is tisztában volt, hogy a végső céltól, a szamojéd nyelvek teljes megismerésétől még távol vagyunk. 1956-ban ezt írta: „Wir haben gehört, dass man in Ungarn eine Forschungsreise zu den Samojeden geplant hat. Diese Reise empfehlen wir ganz besonders auch aus dem Grunde, weil die Sammelreisen unserer Forscher vor dem Ersten Weltkriege durch den Zwang der Umstände unterbrochen wurden. Viel Material harrt dort der Aufzeichnung." (FUF 32, Anz: 106).

A nyenyecek nem közönséges halottaikról, holt sámánjaikról kis fafigurát, *ŋyterma*-t készítenek emlékezetének megőrzése végett. Hitük szerint a *ŋyterma* később segítő szellemé, *tüd'epćo*-vá válik. Lehtisalo a mitológiával ellentétes sorrendben már életében *tüd'epćo*-vá lett művei által, melyek jobban fenntartják nevét, mint ez a halála utáni, nem is fába faragott, hanem ólombetűkbe öntött emlékezés-*ŋyterma*.[8]

HAJDÚ PÉTER

[8] E helyen nem tárgyalhattuk Lehtisalo szibériai kutatóútjának történetét és sok egyéb életrajzi adatot sem. Az ezek iránt érdeklődők figyelmét ezért felhívjuk Lehtisalonak cikkünkben említett visszaemlékezéseire, valamint a róla írt, adatokban bővebb nekrológokra: A. J. Joki, FUF 34:148—165 és Vir 1962:449—451; N. Sebestyén Irén, NyK 65:194—195.